

ПСИХОЛОГІЯ І АНТРОПОЛОГІЯ

УДК 21:14

Тетяна Гаврилюк
м. КиївМЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ХРИСТИЯНСЬКОЇ АНТРОПОЛОГІЇ
РЕЛІГІЄЗНАВСТВОМ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті здійснений аналіз основних методологічних підходів західного, українського та російського релігієзнавства. Показано, що ХХ століття позначене плюралізмом методів дослідження. Водночас, виділені відмінності у пріоритетних методологічних підходах між західним, українським і російським релігієзнавством.

Ключові слова: методологія, християнська антропологія, діалектика, феноменологія, герменевтика.

В статье осуществлен анализ основных методологических подходов западного, украинского и русского религиоведения. Показано, что XX век ознаменован плюрализмом методов исследования. Одновременно, выделены отличия в приоритетах методологических подходов между западным, украинским и русским религиоведением.

Ключевые слова: методология, христианская антропология, диалектика, феноменология, герменевтика.

In the article analyzes the basic methodological approaches of west, russian and ukrainian religious studies. Shows that the twentieth century is characterized by pluralism methods. However, marked differences in methodological approaches of west, russian and ukrainian religious studies.

Keywords: methodology, Christian anthropology, dialectics, phenomenology, hermenentics.

Постановка проблеми. Християнська антропологія як предмет релігієзнавчого дослідження відрізняється від богословського вчення про людину перш за все методологічно. Оскільки предмет та об'єкт богослів'я та релігієзнавства частково співпадають, методологія постає тією межею, де проявляються фундаментальні розбіжності даних галузевим знанням. Методологія, як основа будь-якої науки, забезпечує релігієзнавче знання чіткими механізмами дослідження предмету, з метою наукової об'єктивності та істини. Хоча ця проблема не позбавлена уваги науковців, потреба в її системному дослідженні залишається важливою як у теоретичному, так і практичному сенсі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема методологічних підходів до вивчення релігії загалом, і християнської антропології зокрема, глибоко та всебічно досліджується українськими релігієзнавцями А.Колодним, М.Бабієм, В.Єленським, П.Яроцьким, Л.Филипович, О.Горкушою, В.Титаренко, А.Чернієм та іншими. Вагомий внесок у методологічну проблематику здійснений радянськими дослідниками Є.Дулуманом, Б.Лобовиком, О.Онищенком, В.Танчером, П.Саухом, Ю.Борунковим, Д.Угриновичем, І.Яблоковим. Основний методологічний напрям у західному релігієзнавстві задають Ф.Ратцель, К.Тіле, Е.Гусерль, М.Шелер та інші. Виділенням основних методологічних підходів у російському релігієзнавстві займаються О.Красніков, Є.Торчинов, О.Яковлев та інші.

Метою даної статті є аналіз основних методологічних підходів релігієзнавства ХХ століття.

Основу релігієзнавчого дослідження християнської антропології складає методологія академічного релігієзнавства. Російський дослідник О.Красніков розмежує основні методологічні підходи, які використовувались у західному релігієзнавстві другої половини ХІХ–ХХ століть. Так, класичному релігієзнавству (друга половина ХІХ ст. – початок ХХ ст.) притаманні такі методи: історизму, компаративізму, класифікації релігій, об'єктивного дослідження, редукаціонізму, апостеріоризму, казуальності. Він зауважує, що „релігієзнавство, виникаючи на стику наук, скористалося не лише отриманими в межах цих

наук новими даними та сформульованими теоретичними положеннями, але, перш за все, методами дослідження... Відповідно до визнаних в той час норм досліджень, релігієзнавці намагались спиратися на ретельно перевірені емпіричні дані, використовувати раціональні методи їхньої інтерпретації та генералізації, а в кінцевому результаті – сформулювати загальні закони розвитку та функціонування релігії” [4, с. 56]. У першій половині ХХ ст. відбувся перегляд методів раннього релігієзнавства і почалося широке застосування феноменологічного та герменевтичного методів.

Український дослідник А.Черній, узагальнюючи, виділяє основні три методи, які використовуються українським релігієзнавством – діалектичний, феноменологічний та герменевтичний. Також у вивченні релігії використовуються загальнонаукові методи: порівняльно-історичний, типологічний, структурно-функціональний, системний та ін. [8, с. 6].

Українське релігієзнавство наслідує величезний здобуток у вивченні релігії та зокрема, релігійної антропології дослідників радянських часів. Нагадаємо, що наукові дослідження релігійних явищ у радянській Україні почалися лише в 1959 році з утворенням релігієзнавчої кафедри на філософському факультеті Київського університету ім. Т.Г.Шевченка. Тогочасний науковий атеїзм виділяв діалектико-матеріалістичний, історичний, компаративний методи, як основні методи дослідження. Людина як носій релігійного світогляду, релігійної свідомості досліджувалася в тісному взаємозв’язку із суспільними та духовними сферами буття в динаміці та розвитку.

І на сьогодні не позбавлені актуальності антропологічні дослідження Є.Дулумана, Б.Лобовика, О.Онищенко, В.Танчера, П.Сауха та російських вчених Ю.Борункова, Д.Угриновича, І.Яблокова. Підходячи до розуміння людини з матеріалістичних позицій, вони ретельно намагались виокремити соціальні, гносеологічні, психологічні корені релігійної свідомості, описати основні форми її функціонування. Визначення Б.Лобовиком релігійної свідомості як „способу відношення віруючого до світу через систему поглядів та почуттів, смисл і значення яких становить віра у надприродне” через свою повноту стає позачасовим і позаідеологічним. Важливими ознаками релігійної свідомості, з точки розу радянського дослідника, „є її образність, символічність, діалогічність, глибока інтимність, складне й суперечливе поєднання ілюзорного і реалістичного, емоційна насиченість, активний вплив на вольові стани особи і колективу віруючих”. У релігійній свідомості Б.Лобовик виділяє теоретичний та буденний рівні, а також зауважує, що „релігійні почуття, відрізняючись від звичайних предметом переживань, можуть бути психологічно як негативними (релігійний страх, розгубленість, розпач тощо), так і позитивними (релігійна любов, благоговіння, радість і т.п.)” [6, с. 275]. Радянськими дослідниками відзначалося, що релігійна свідомість не є сталою, а підлягає змінам. Так, О.Онищенко вказував на те, що під дією наукового та соціального прогресу у свідомості віруючих відбуваються зміни, їхні традиційні уявлення про Бога доповнюються пантеїстичними або ж дійстичними поглядами, що призводить до певного еkleктизму. Радянський дослідник відзначав дві основні на той час форми уявлень про Бога: натуралістичну – де Бог є першоджерело світу, та етичну – де Бог обмежується роллю морального першоджерела [5]. Описані трансформації релігійної свідомості мають місце і в сьогоденні.

Тісний взаємозв’язок релігійної та суспільної свідомості було розкрито В.Танчером. У своїй праці „Релігія і сучасний стан” автор зауважує, що в релігійній свідомості відбуваються зміни, які практично визначені змінами у буденній свідомості широких мас віруючих і складними процесами сучасного суспільного життя, що здійснюються під впливом економічних та політичних факторів.

П.Саух вбачав сутність релігійної свідомості в її здатності поділяти світ на природний та надприродний. В результаті такого розподілу з’являються уявлення про дуальність світу та людини: матерія і дух, душа і тіло, людське та божественне, а також дві істини – мудрість та одкровення. Гносеологічною ознакою релігійної свідомості постає протистояння раціонального та ірраціонального знання та віри [7].

У праці „Особливості релігійної свідомості” Ю.Борунков зауважує, що буденна релігійна

свідомість не має певних систем, ідей, вона має вираження у несистематизованому наборі уявлень, образів, переживань. Має особливість нетеоретичного типу мислення. Відтак, на його думку, релігійна свідомість формується під впливом релігійної ідеології і матеріальних умов людського життя. Релігійні ідеї і уявлення в даному випадку тісно переплітаються з національними, побутовими і культурними традиціями.

Узагальнюючи, можна зауважити, що діалектико-матеріалістичний метод дослідження людини релігійної, який широко використовувався радянськими дослідниками, дав можливість вичерпного опису структури та змісту релігійної свідомості, який використовується і сучасними дослідниками. Але остаточний висновок радянської школи про те, що джерелом релігійної свідомості є внутрішній світ людини, її викривлене неадекватне відображення дійсності не є остаточно задовільним і зумовлює подальші пошуки у царині релігійної антропології.

В післярадянські часи українські та російські дослідники продовжують розвивати антропологічні ідеї. Але методи дослідження відрізняються, що призводить до чітких відмінностей українського та російського релігієзнавства. Як зауважує О.Красніков, „одна із основних тенденцій в сучасному вітчизняному (російському – Т.Г.) релігієзнавстві може бути позначена терміном „православне релігієзнавство” [4, с. 4]. Дослідник відзначає чітку тенденцію в російському релігієзнавстві до взаємодії з Російською православною церквою (РПЦ). Дане твердження підтверджується тематикою публікацій, конференцій та круглих столів, що проводяться в науковому середовищі на теренах Російської Федерації [Див. докладніше: 2]. Так, російський дослідник Ю.М.Зенько провів фундаментальний аналіз тематики конференцій та публікацій, присвячених християнській антропології та психології. Сам автор зауважує, що найбільш плідним у науковому сенсі підходом до вивчення християнської антропології та психології є комплексний взаємозв'язок релігієзнавства, психології та богослів'я. О.Красніков відзначає, що „саме по собі дане явище не викликає турбот, оскільки релігієзнавством можуть займатися як віруючі, так і невіруючі. Стурбованість викликає те, що православні віруючі, які доповнюють лави релігієзнавців, відкрито заявляють, що релігієзнавство – це маргінальна наука, що релігієзнавства не існує взагалі” [4, с. 5]. Ситуація, що склалася, дає російському досліднику підстави стверджувати, що відсутність чіткої методологічної парадигми в російському релігієзнавстві не дозволяє відділити релігієзнавство від богослів'я. А тому „на жаль, в нашій країні, – пише О.Красніков, – не рідко можна побачити богослова, який читає лекційний курс з релігієзнавства в світському навчальному закладі, та релігієзнавців, які займаються пропагандою богословських ідей” [4, с. 5].

Водночас, у російському релігієзнавстві є дослідники, які працюють в межах спільної методологічної парадигми. Роботи Є.Торчинова, О.Яковлева, Ю.Рижова, П.Гуревича, В.Полікарпова базуються на розумінні тісного зв'язку релігійної психології та антропології із соціокультурними детермінантами. Застосовуючи соціокультурні підходи до вивчення релігійної антропології, О.Яковлев відстоює положення про те, що релігійна свідомість гармонійно поєднана з іншими формами суспільної свідомості. Він виділяє в релігійній свідомості такі основні рівні: підсвідомий, буденний, богословський, надсвідомий [9, с. 33].

Глобалізаційні процеси сучасності зумовили великі суспільні зміни, що, вочевидь, відобразилось і на змістах свідомості релігійної людини. Феномен нової релігійності Ю.Рижов пов'язує із сучасною культурою, її радикальною нетрадиційністю, синкретизмом та еклектизмом, соціальним конформізмом та індивідуалізмом.

В українському релігієзнавстві проблема відокремлення релігієзнавства від теології займає провідне місце. Так, в „Академічному релігієзнавстві” підкреслюється, що вивільнення, виокремлення релігієзнавства із механічної включеності в структуру науково-атеїстичної теорії марксизму і оформлення його у самостійну галузь гуманітарного знання актуалізувало питання співвідношення релігієзнавчих дисциплін, зокрема, філософії релігії та теології [1, с. 51]. Ключовою методологічною відмінністю релігієзнавства від теології є відношення до акту віри. На відміну від теології, де віра виступає інструментом осягнення істини, в релігієзнавстві релігійна віра постає предметом раціонального осмислення. Всі

положення релігієзнавства ґрунтуються на емпіричному підтвердженні та теоретичній доказовості. Українське академічне релігієзнавство, досліджуючи релігії в їх конфесійному різноманітті, водночас розглядає їх як однорідні явища, не надаючи жодних оціночних переваг. Застосування діалектичного методу забезпечує адекватне висвітлення спільного та відмінного в релігіях світу та закономірностей їхнього розвитку. На відміну від теології, яка зорієнтована на надприродний світ, українське релігієзнавство зосереджується на дослідженні релігійного феномена як вияву визначення людиною свого місця в світі. Релігієзнавство у пошуках істини щодо релігійного феномена залучає досягнення різних галузей наук, що спричиняє відмінність у способі підходу до догматів релігії на відміну від богословських релігієзнавців та ідеологів релігії. Якщо академічне релігієзнавство має предметом дослідження божественне Одкровення, праці Отців церкви, включаючи у свою дослідницьку діяльність наукові методи пізнання, то для богослів'я Святе Письмо, праці Отців певного конфесійного віровчення, виступають в якості догматів і джерела усіх концептуальних теорій, виступають Істиною, яка пояснює, а не потребує пояснень.

Однак, в українському академічному релігієзнавстві, на відміну від науково-атеїстичної теорії марксизму, змісти релігійної свідомості не зводяться до рівня заблуджень, фантазійного відображення світу. Українське релігієзнавство є антропологічним у своїй основі. Як зауважує професор А.Колодний, релігія – це форма осмислення людиною фундаментальних проблем свого існування. Осмислення людиною самої себе, тобто самоосягнення, виступає в ролі форми її релігійного досвіду [3, с. 8].

Аналізуючи релігійну свідомість, А.Колодний зазначає, що певні предмети, дії, слова, тексти у символах наділяються релігійними значеннями і смислами, і завдяки сукупності носіїв цих значень і смислів утворюється релігійно-символічне середовище, де формується і функціонує відповідна свідомість. Релігійній свідомості притаманна діалогічність, яка пов'язана з вірою. Віра в існування вищих істот та спілкування з ними припускає діалог, який відбувається за допомогою богослужіння, молитви, медитації. Віра необхідна людині для мобілізації її духовних та фізичних сил у певних ситуаціях.

Професор А.Колодний відзначає, що людина має багато позараціонального знання, яке не визначається раціональним знанням, але відіграє помітну роль у людському житті. Сюди відноситься все те, що підказує людині серце, відчуття, інтуїція. Релігійна віра – це внутрішня впевненість людини в існуванні вищої істоти, сили, яка надає норми моралі та порятунк. Віра в диво є необхідним елементом релігійності, є необхідністю повірити в дива всупереч розуму або відмовитися від релігійності.

У роботах українських дослідників відбувається переосмислення феномену релігійної свідомості від фантазійного відображення дійсності, як це було визначено в радянських дослідженнях, до розуміння релігійної свідомості як стану самовираження людини в світі на основі віднайдення в собі того, що єднає її з трансцендентним.

Західне релігієзнавство ХХ століття відходить від основних антропологічних теорій ХІХ століття і, в першу чергу, від теорії еволюціонізму. Німецький вчений Фрідріх Ратцель, засновник школи диффузіонізму, яку іноді називають школою культурно-історичного методу, в своїх роботах використовував зоологічну теорію міграцій для пояснення спільних рис у культурах різних народів. Порівнюючи між собою не лише дикі племена, але і народи, які знаходяться на різних рівнях суспільного розвитку, вчені прийшли до глобального висновку: „Весь світ – одна країна”. Не зважаючи на релігійні та культурні відмінності, в основі майже всі народи мають спільні уявлення та спільні елементи культур.

Подібне спостереження зумовило широке застосування феноменологічного та герменевтичного методів дослідження. Новий напрям у вивченні релігій задає голландський релігієзнавець К.Тіле. Він звертає увагу на те, що антропологія виявляє певну універсальність релігії як людського прояву, оскільки в усі часи елементи, з яких вона складається, в суті своїй однакові. У зв'язку з цим феноменолого-аналітичний підхід дозволить визначити ті явища, які постійно відроджуються і повторюються.

Варто зауважити, що у феноменології релігії широко використовувалися такі методи

як порівняльний аналіз та класифікація різноманітних типів релігійних феноменів. Як відмічає О.Красніков, даним методам надавали перевагу представники дескриптивної феноменології релігії, яка переважно була поширена в Голандії, Данії, Норвегії та Швеції. Вони підкреслювали описовий та емпіричний характер власної дисципліни і частково урівнювали між собою феноменологію релігії та порівняльне релігієзнавство.

Феноменологія широко використовує метод, який позначається грецьким терміном „*erōschē*” (утримання від суджень). Відповідно до цього методу дослідник повинен змінити „природну установку” (філософські, наукові та буденні уявлення про реальний світ) на „феноменологічну” (виділення свідомості в якості єдиного об’єкту розгляду). Але, на думку Е.Гусерля, засновника даного методу, концепції свідомості також потребують кардинального очищення. Вони перенавантажені передумовами, які хибують істиною. Таким чином, „за дужки” необхідно винести наукові, філософські, буденні судження про саму свідомість та духовні процеси, які знайшли свій вираз у сфері людської культури. Послідовне проходження описаних етапів, на думку німецького феноменолога, забезпечує безпередумовне спостереження свідомості та її чистих структур. Кінцевою метою такого феноменологічного аналізу постає бачення сутності через феномени свідомості.

Один із засновників класичної феноменології релігії М.Шелер проводив паралель між феноменологічним *erōschē* та методом апофатичної теології. Він підкреслював, що феноменологічний метод, так само як і „негативна теологія” розкриває те, що божественне та священне, у разі повного очищення від тих якостей, які їм приписуються постають витоковою даністю.

Іншим впливовим напрямом релігієзнавства ХХ століття є герменевтика. Видатний феноменолог та соціолог релігії Й.Вах підкреслює, що герменевтика має особливий предмет, специфіку якого необхідно враховувати при його вивченні. „Щоб метод став адекватними предмету дослідження, – пише він, – необхідно усвідомити феномен індивідуальності, природу цінності та значення свободи. Варто прямо заявити, що цілісний світ особистості, з яким нерозривно пов’язані релігійні пошуки, залишається закритим для дослідника, який не бажає привести власну методологію у відповідність з тим предметом, що він вивчає” [Цит. за 4, с. 120]. Герменевтичний метод забезпечує досліднику можливість розуміння чужих для нього релігій. На думку Й.Ваха, у кожній людині змістовно зосереджені всі форми людяності. Це складає основу розуміння загальності людської природи. Певним чином, можна провести паралель із твердженнями П.Радіна та Люсьєна Леві-Брюля про спільні закони мислення в усіх відомих людських спільнотах. Зміни відбуваються не в релігійній свідомості (як і в свідомості взагалі), а в оточуючому людину світі, що зумовлює зміни змістів свідомості. Закони ж мислення залишаються єдиними. Оскільки, в кожній людині втілені всі форми людяності, то дослідник повинен уміти активувати латентно присутню в його свідомості різноманітність релігійного досвіду. Але для адекватності дослідження лише тільки інтуїтивного відчуття релігії не достатньо. Абсолютно необхідними умовами наукового дослідження виступають ґрунтовна релігієзнавча підготовка та вольові зусилля дослідника.

Варто зауважити, що описані методологічні підходи релігієзнавства ХХ століття далеко не вичерпують усіх методів релігієзнавчих пошуків, а складають лише їх основу. Також дані методи застосовуються не лише в дослідженні релігії взагалі, але широко використовуються і в її окремих дисциплінах – психології, антропології тощо.

Підсумовуючи варто зауважити:

- протягом ХХ століття відбулися зміни основи методологічних підходів релігієзнавчого дослідження як релігії загалом, так і християнської антропології. Найпоширенішим методом залишається порівняльний метод вивчення релігій;
- умовно можна виділити певні методологічні пріоритети досліджень між заходом та сходом. Для західного релігієзнавства притаманними є методи дифузійнізму, феноменології та герменевтики. Для сходу (українське та російське релігієзнавство) більш поширеними є методи історико-філософський, діалектичний, порівняльний і частково феноменологічний та герменевтичний. При цьому українське

- релігієзнавство постає антропоцентричним та позаконфесійним, в той час, як російське тяжіє до конфесійно зорієнтованого православного релігієзнавства;
- загалом ХХ століття позначене в релігієзнавстві плюралізмом методів дослідження, відсутністю обмежень на використання будь-яких методів і прийомів пізнання, прагнення використовувати ті з них, які виявляються найбільш ефективними в даній дослідницькій проблематиці.

Плідним у подальшому дослідженні є аналіз методології дослідження християнської антропології в її конфесійних відмінностях: православ'ї, католицизмі, протестантизмі та неохристиянстві.

Література

1. Академічне релігієзнавство. Підручник. / За науковою редакцією професора А.Колодного. – К.: Світ Знань, 2000. – 862 с.
2. Зенько Ю. М. Современная христианская психология и антропология в России: история и библиография [Електронний ресурс]: Интерфакс. – Режим доступу до документу – <http://www.zenko.orthodoxy.ru › articles/15.html>
3. Колодний А.М. Основи релігієзнавства. Курс лекцій. – Дрогобич: Коло, 2006. – 168 с.
4. Красников А.Н. Методология классического религиоведения. – Благовещенск: Библиотека журнала „Религиоведение”. 2004. – 148 с.
5. Онищенко О.С. Идейна криза релігії і релігійний модернізм / В.І. Онищенко. – К.: Наук. думка, 1974. – 331 с.
6. Релігієзнавчий словник / За ред. Професорів А.Колодного і Б.Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 392 с.
7. Саух П.Ю. Духовный мир личности и атеизм / П.Ю. Саух. – К.: О-во „Знання” УССР, 1986. – 48 с.
8. Черній А. М.. Релігієзнавство. Посібник. – Київ.: Академвидав, 2003. – 225 с.
9. Яковлев А.И. Религиозное сознание: Учебное пособие / А.И. Яковлев. – М.: Компания Спутник+, 2004. – 293 с.

Рецензент доктор філософських наук, професор М.В.Савостьянова